**Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ:
Αυτό που με ενδιαφέρει
και με κατέχει είναι η γραφή**

ΔΙΑΒΑΖΩ

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΑ

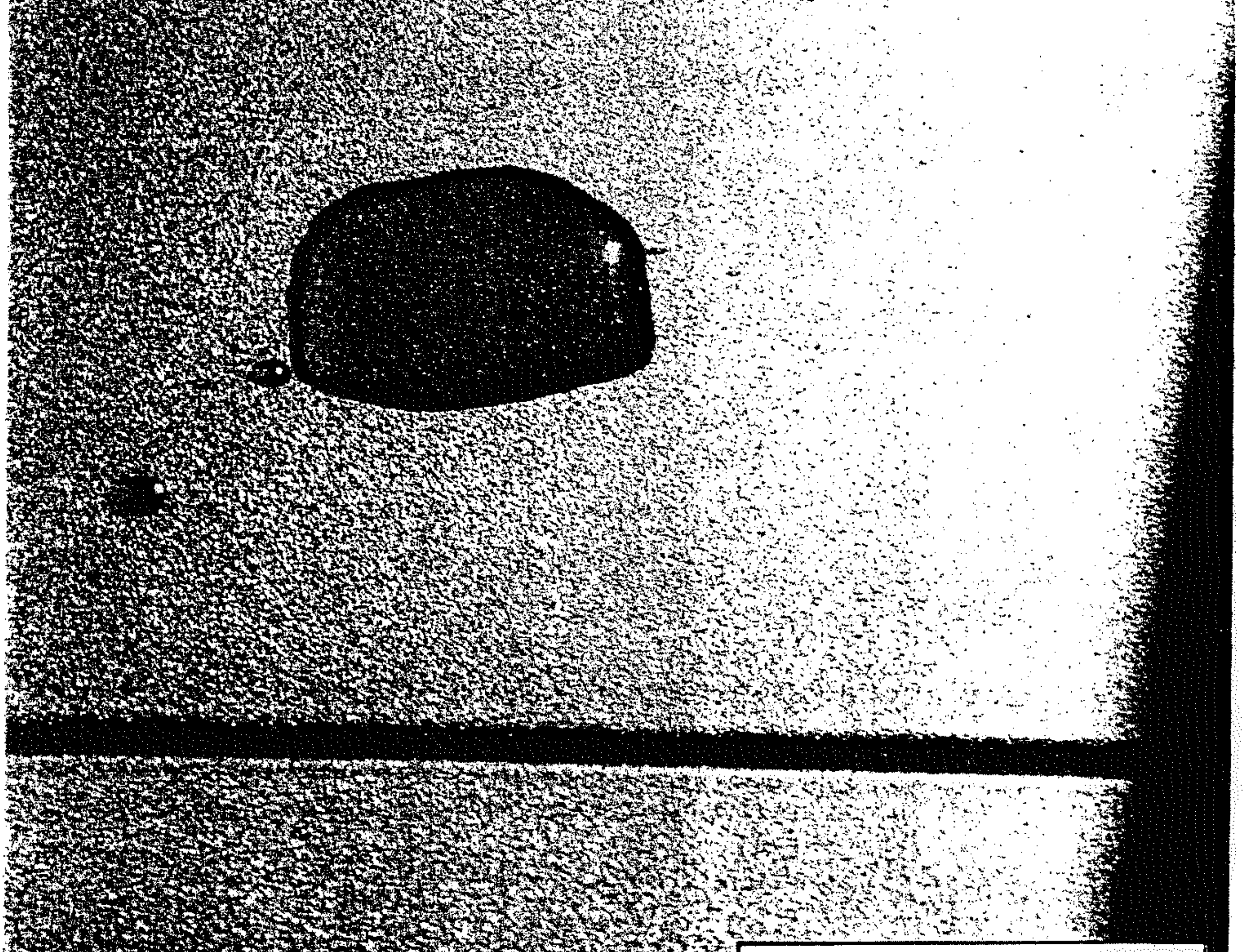

ΑΡΙΘ. 71 • 15.6.83 • ΔΡΧ. 100

Κάριν Μπόκλουντ-Λαγοπούλου

Τί εἶναι ἡ σημειωτική;

Ἡ σημειωτική ἤ σημειολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη πού μελετᾶ τά φαινόμενα σημασίας. Ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται, ἐν δυνάμει, τά πάντα σάν φαινόμενα σημασίας. Ὅμως, ἄν καί ὅλα τά φαινόμενα μποροῦν νά γίνουν ἔτσι ἀντιληπτά, δέν παύουν νά εἶναι συγχρόνως καί φαινόμενα ἄλλης φύσης. Ἡ σημειωτική τά μελετᾶ μόνο ἀπό τήν ἄποψη τῆς σημασίας: μελετᾶ τό τριαντάφυλλο σάν σύμβολο ἀγάπης καί δέν μελετᾶ τήν καλλιέργειά του, τά ἀνθοπωλεῖα ἤ τή βοτανική. Βλέποντας, λοιπόν, τά φαινόμενα ἀπό τήν ἄποψη τῆς σημασίας, δέν ξεχνᾶ ὅτι ἔχουν ἐνδεχόμενα κι ἄλλες διαστάσεις πού μελετιοῦνται ἀπό ἄλλες ἐπιστῆμες.

1. Ὁ προβληματισμός καί ἡ ἐξέλιξη τῆς σημειωτικῆς

Τά φαινόμενα σημασίας εἶναι κυρίως κοινωνικά. Κάθε κοινωνία τά ταξινομεῖ μέ τόν δικό της τρόπο σέ κοινωνικά ὀργανωμένα συστήματα. Μποροῦμε ἴσως νά μιλήσουμε γιά ἀτομικά φαινόμενα σημασίας –τοῦ ψυχασθενῆ, τοῦ μωροῦ–, ἀκόμα κι αὐτά ὅμως πηγάζουν ἀπό τό κοινωνικό ἐπίπεδο. Ἄν μία σημασία εἶναι ἐπικοινωνήσιμη, εἶναι κοινωνική: ἡ ἐπικοινωνία δέν μπορεῖ νά γίνει παρά μόνο μέ ἀναφορά σέ ἕνα σύστημα σημασίας κοινό γιά τά δύο μέλη τῆς ἐπικοινωνίας.

Ὅπου ὑπάρχει ἀνθρώπινη κοινωνία ὑπάρχουν συστήματα σημασίας, καί δέν χρησιμοποιοῦνται μόνο γιά ἐπικοινωνία μέ τή στενή ἔννοια. Μέσω τῶν συστημάτων αὐτῶν οἱ ἄνθρωποι συλλαμβάνουν τόν κόσμο τους καί τόν δικό τους ρόλο στόν κόσμο: ποιοί εἶναι, πῶς μποροῦν νά δράσουν, πῶς εἶναι ἡ κοινωνία τους. Συστήματα σημασίας εἶναι ἡ μυθολογία καί ἡ κοσμολογία, οἱ θρησκευτικές τελετές, τά ἤθη καί τά ἔθιμα, τό ντύσιμο, οἱ ἀφηγήσεις καί ἡ ποίηση, ἡ τέχνη, ἡ μουσική, τό θέατρο, οἱ χειρονομίες καί οἱ ἐκφράσεις τοῦ προσώπου, οἱ στάσεις τοῦ σώματος, ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου καί προφανῶς ἡ γλώσσα, γραπτή ἤ προφορική, γιά νά ἀναφέρουμε μόνο μερικά ἀπό τά πιό φανερά.

Ἐφόσον τά συστήματα σημασίας ὑπάρχουν σέ κάθε ἀνθρώπινη κοινωνία, εἶναι φανερό ὅτι ἡ συστηματική μελέτη τους πρέπει νά ξεκίνησε πολύ νωρίτερα ἀπό τήν ἐμφάνιση τῆς σημερινῆς σημειωτικῆς. Θεωρίες γιά τή γλώσσα ὑπάρχουν ἀπό τήν ἀρχαιότητα (π.χ. στούς ἀρχαίους Ἕλληνες καί Ἰνδούς). Ἀπό τότε πού ἐμφανίζεται στή δυτική παράδοση ἡ συνεχής ἐξέλιξη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, πού ἀπό τήν Ἀναγέννηση κατακτᾶνε ὅλο καί μεγαλύτερο μέρος τῆς γνώσης, βασισμένες στίς ἀρχές τῆς θεωρητικῆς συνεκτικότητας, τῆς ποσοτικοποίησης, τῆς πειραματικῆς ἐπιβεβαίωσης καί τῆς ἀντικειμενικότητας, αὐξάνεται καί ἡ πίεση στά ὑπόλοιπα πεδία τῆς γνώσης νά συστηματικοποιήσουν τή μέθοδό τους. Γίνονται ἔτσι καί προσπάθειες γιά τή συστηματική μελέτη τῶν φαινομένων σημασίας. Χωρίς νά προχωρήσουμε σέ λεπτομέρειες, ἀξίζει νά ἐπισημάνουμε μερικές ἀπό τίς πιό γνωστές ἀπόψεις γιά μιά ἐπιστημονική ἀντιμετώπιση τῶν φαινομένων σημασίας πρίν ἀπό τή σημειωτική, ἀκόμη περισσότερο ἐπειδή σ' αὐτές βασίζονται οἱ παραδοσιακές ἀντίπαλες «σχολές» τῆς σημειωτικῆς.

Μία πρώτη μορφή συστηματικοποίησης εἶναι ἡ ταξινόμηση, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται γιά τά συστήματα σημασίας εἴτε στό πεδίο τῆς ἱστορίας (ἱστορία τῆς τέχνης), εἴτε σάν θεωρία εἰδῶν (ποίηση ἐπική, λυρική, δραματική· ἔθιμα τῆς ἐνδυμασίας, τοῦ φαγητοῦ, τοῦ γάμου, τῆς Πρωτομαγιᾶς). Μιά ἄλλη μορφή συστηματικοποίησης βασίζεται στή μελέτη τῆς προέλευσης, καί ψάχνει τίς πηγές τοῦ συγκεκριμένου ἔργου: τά προγενέστερα ἔργα, τίς ἐπιρροές, τήν ψυχολογία τοῦ δημιουργοῦ ὅπως μποροῦμε νά τήν καταλάβουμε ἀπό τή βιογραφία του, ἤ τήν ταξική του θέση στήν κοινωνία. Καί οἱ δύο αὐτές κατηγορίες προσεγγίσεων συνεισφέρουν σημαντικά στή με-

λέτη τῶν φαινομένων σημασίας, παρ' ὅλη τήν τάση τους νά μήν ἑστιάζονται στήν ἀνάλυση τοῦ ἴδιου τοῦ νοήματος.

Τέλος, ὑπάρχει καί ἡ ἄποψη τῆς ἑρμηνευτικῆς, δηλαδή τῆς προσπάθειας μιᾶς συστηματικῆς ἑρμηνείας τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου. Καί ἐδῶ ὅμως ἐμφανίζεται τό πρόβλημα ὅτι, χωρίς μιά θεωρία τοῦ νοήματος, οἱ βάσεις γιά τήν ἑρμηνεία παραμένουν ὑποκειμενικές. Βέβαια ἔχουν δοθεῖ πολύ ἐνδιαφέρουσες ἑρμηνεῖες, ἀπό πολύ προικισμένους ἑρμηνευτές μέ μεγάλη γνώση καί εὐαισθησία σχετικά μέ τό νόημα. Οἱ ἄνθρωποι καταλάβαιναν τό νόημα ἑνός ἔργου τέχνης, ὅπως ἐξάλλου τῆς καθημερινῆς γλώσσας, λίγο πολύ ὅπως τό ἐννοοῦσε ὁ καλλιτέχνης, ἤ ὁ ὁμιλητής, γιά αἰῶνες πρίν ἐμφανιστεῖ ἡ σημειωτική. Τό κάνανε ὅμως ἀσυνείδητα, χωρίς νά προσέξουν *πῶς* βγαίνει τό νόημα ἀπό τό ἔργο. Ἡ ἑρμηνευτική εἶναι ἀκριβῶς μιά προσπάθεια νά γίνει συνειδητό καί ρητό αὐτό τό *πῶς*. Στό βαθμό ὅμως πού ἡ ἑρμηνευτική βασίζεται –ἀναγκαστικά– στήν ἐξαιρετική ἱκανότητα τοῦ ἐρευνητῆ, πού «συλλαμβάνει» νοήματα πού δέν συνειδητοποιοῦν οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, παραμένει σέ μιά βάση ὑποκειμενική, ἀκόμα κι ὅταν νιώθουμε ὅτι ἡ ἑρμηνεία εἶναι σωστή. Δέν ὑπάρχει μιά μέθοδος ἀντικειμενική, τήν ὁποία νά μπορεῖ ὁποιοσδήποτε νά μάθει καί νά ἐφαρμόσει, γιά νά ἐπαληθέψει ἀπό τήν πλευρά του τήν ἐμπνευσμένη ἑρμηνεία τοῦ εἰδικοῦ.

Ἀπό τήν ἀναζήτηση μιᾶς τέτοιας μεθόδου πηγάζει ἡ γοητεία τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν στά παραδοσιακά πεδία γνώσης πού ἀσχολοῦνται μέ φαινόμενα σημασίας. Καί λόγω αὐτῆς τῆς γοητείας, ἡ ἐμφάνιση τῆς δομικῆς γλωσσολογίας στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας εἶναι ὁρόσημο γιά τή μελέτη τῶν φαινομένων αὐτῶν. Ἡ δομική γλωσσολογία προσφέρει μιά συστηματική, ἐπιστημονική θεωρία τῆς σημασίας, καί μετά ἀπό πενήντα χρόνια ἐφαρμογῆς καί ἐξέλιξης στό πεδίο τῆς γλώσσας ἔχει ὅλο τό κύρος μιᾶς θετικῆς ἐπιστήμης ἀπέναντι στήν ὑποκειμενικότητα τῶν παραδοσιακῶν μεθόδων. Στούς μελετητές τῶν φαινομένων σημασίας φάνηκε σάν ἕνα μοντέλο γεμάτο ὑποσχέσεις γιά ἐντυπωσιακά ἀποτελέσματα.

Ἡ ἰδέα μιᾶς ἑνοποιημένης ἐπιστήμης ὅλων τῶν συστημάτων σημασίας ἐκφράζεται στό ἔργο τοῦ Ferdinand de Saussure, τοῦ ἑλβετοῦ γλωσσολόγου πού θεμελίωσε τή δομική γλωσσολογία· ὁ ἴδιος τήν ὀνομάζει μάλιστα *σημειολογία*. Γιά τόν Saussure, ἡ γλώσσα εἶναι ἕνα μόνο ἀπό τά συστήματα *σημείων*, καί διέπεται, ὅπως καί τά ὑπόλοιπα συστήματα, ἀπό τίς γενικές νομοτέλειες τῆς σημειολογίας. Πολλές ἀπό τίς βασικές ἔννοιες πού ἀποτελοῦν τά θεωρητικά ἐργαλεῖα τῆς δομικῆς γλωσσολογίας τοῦ Saussure ἐφαρμόστηκαν μεταγενέστερα μέ ἐπιτυχία σέ ἄλλα σημειωτικά συστήματα (βλ. παρακάτω).

Στίς πρῶτες προσπάθειες ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ Saussure σέ ἄλλα σημειωτικά συστήματα ἐντάσσεται ἡ ὁμάδα ἐρευνητῶν ἡ γνωστή σάν «Σχολή τῆς Πράγας» (γύρω στά 1920-30). Τό πιό σημαντικό ὄνομα ἀνάμεσά τους εἶναι ἀναμφίβολα ὁ Roman Jakobson, γλωσσολόγος, φωνολόγος καί θεωρητικός τῆς σημειολογίας.

Τά μέλη τοῦ «Κύκλου τῆς Πράγας» ἀσχολήθηκαν, πέρα ἀπό τή λογοτεχνία, μέ τό θέατρο, τήν τέχνη, τήν αἰσθητική. Πολλές μελέτες τους παραμένουν καί σήμερα πολύ καίριες, καί ἡ θεωρία τοῦ Jakobson γιά τίς ἔξι λειτουργίες τῆς γλώσσας, βασισμένη στό μοντέλο τῆς ἐπικοινωνίας, ἀπετέλεσε τό θεμέλιο γιά σειρά μεταγενέστερων ἐργασιῶν.

Ὅταν, γύρω στό 1960, ἐμφανίστηκε τό ἐπιστημολογικό κύμα τοῦ δομισμοῦ στή Δυτική Εὐρώπη, μέ ἐπίκεντρο τό Παρίσι, μέρος του ἦταν καί ἡ σημειωτική. Δομικές μελέτες ἔγιναν σέ ὅλες τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες, μέ πρωτοπόρο τό ἔργο τοῦ ἀνθρωπολόγου Claude Lévi-Strauss, *Les Structures élémentaires de la parenté*. Ὁ Roland Barthes δημοσίεψε τό *Eléments de sémiologie*, πρῶτα σάν ἄρθρο στό περιοδικό *Communications* καί μετά σάν ἕνα μικρό ἐγχειρίδιο σημειωτικῆς, καί οἱ Γάλλοι ἄρχισαν νά ἐφαρμόζουν τή νέα ἐπιστημονική περιοχή σέ ὅ,τι μποροῦσε νά θεωρηθεῖ σάν φαινόμενο σημασίας: στά παριζιάνικα περιοδικά μόδας (Roland Barthes), στό σινεμά (Christian Metz), στήν ψυχανάλυση (Jacques Lacan), στά ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς ζωῆς (Jean Baudrillard), στήν ἱστορία ἐπιστημῶν (Michel Foucault). Ὅταν ὁ Lévi-Strauss (1958), ἐφαρμόζοντας τό φωνολογικό μοντέλο τοῦ Jakobson γιά τήν ἀνάλυση τῆς μυθολογίας, πρότεινε μιά δομική μέθοδο ἀνάλυσης τῆς ἀφήγησης, ἔδωσε ἀφορμή νά ἔρθει πάλι στήν ἐπιφάνεια τό ἔργο τοῦ ρώσου λαογράφου Vladimir Propp γιά τή δομική ἀνάλυση τῶν παραμυθιῶν. Ὁ A. J. Greimas, βασισμένος στόν Propp, τόν Lévi-Strauss καί τόν θεατρολόγο E. Souriau, μαζί μέ τούς Claude Bremond καί Tzvetan Todorov, δημιούργησε τήν ἀφηγηματολογία, τή θεωρία καί μέθοδο ἀνάλυσης τῆς ἀφήγησης. Ἡ Julia Kristeva καί ἡ ὁμάδα γύρω ἀπό τό περιοδικό *Tel Quel* ἐφαρμόσανε μιά πολιτικοποιημένη, ριζοσπαστική σημειωτική στή λογοτεχνική κριτική. Ὁ Ἰταλός Umberto Eco ἔγραψε σημειωτικές ἀναλύσεις γιά τήν ἀρχιτεκτονική καί τήν αἰσθητική.

Μέσα στό κύμα τοῦ Παρισιοῦ στά χρόνια τοῦ '60 ἡ «σημειολογία» τοῦ Saussure διασταυρώθηκε μέ μιά ἄλλη παράδοση, τή «σημειωτική» τοῦ ἀμερικανοῦ φιλοσόφου Charles Peirce, περίπου σύγχρονη μέν, ἀλλά ἀνεξάρτητη ἀπό τή δομική γλωσσολογία τοῦ Saussure.

Ἡ σημειωτική τοῦ Peirce, στήν ὁποία στηρίζε-

ται καί τό ἔργο τοῦ Charles Morris, ἀναπτύσσει μιά σειρά ἀπό ἔννοιες σχετικές μέ τή φιλοσοφία τῆς σημασίας (βλ. καί τό ἄρθρο τοῦ Μ. Σετάτου σ' αὐτό τό τεῦχος). Ἡ σημειωτική τοῦ Peirce παραμένει μέχρι σήμερα σχεδόν ἀνεξάρτητη σέ σχέση μέ τή σημειωτική πού βασίζεται στόν Saussure, παρόλο πού ὑπάρχει μιά τάση πρός μιά ἑνοποιημένη προσέγγιση (Eco 1976). Ἡ παράδοση τοῦ Peirce καλλιεργεῖται κυρίως στίς Η.Π.Α. καί στή Δυτική Γερμανία, ἐνῶ αὐτή τοῦ Saussure στή Γαλλία, στήν Ἰταλία, καί –ἐντελῶς τελευταῖα– στήν Ἀγγλία. Μιά τρίτη ἀνεξάρτητη σχολή, βασισμένη στόν δομισμό καί τήν κυβερνητική, ὑπάρχει στή Ρωσία καί εἶναι γνωστή στή Δύση κυρίως μέσα ἀπό τά ἔργα τοῦ φιλόλογου Juri Lotman (βλ. Winner and Winner 1976).

2. Κύριες ἔννοιες καί ὁρολογία

Γλώσσα καί ὁμιλία

Ἡ γλωσσολογία στήν ἐποχή τοῦ Saussure ἦταν κυρίως ἡ ἱστορική φιλολογία, πού μελετοῦσε τίς νομοτέλειες τῆς φωνητικῆς ἐξέλιξης τῶν λέξεων (ἤ καί ἀκόμα μικρότερων μονάδων). Ὁ Saussure πρῶτος εἰσήγαγε τήν ἔννοια τῆς γλώσσας ὡς μιᾶς συγχρονικῆς, συνολικῆς δομῆς –ὡς ἕνα *σύστημα*. Τό σύστημα, κατά τόν Saussure, δέν ἀποτελεῖται μόνο ἀπό τίς μονάδες σημασίας (ἁπλοποιώντας λίγο, μποροῦμε νά ποῦμε τίς λέξεις), ἀλλά ἐπιπλέον οἱ μονάδες αὐτές, τά *σημεῖα*, εἶναι ὀργανωμένες σέ μιά *δομή*· ἡ σημασία τους ἐξαρτᾶται ἀπό τή θέση τους στή συνολική δομή καί ἄρα ἀπό τίς σχέσεις μεταξύ τους. Ἡ ἔννοια τοῦ λευκοῦ καθορίζεται ἀπό τίς ἀντιθέσεις του μέ τό μαῦρο, τό χρωματιστό, τό γκρί καί τό διαφανές, ὄχι ἀπό κάποιο ἐσωτερικό χαρακτηριστικό τῆς λέξης «λευκό».

Ἡ ὕπαρξη τοῦ συστήματος τῆς γλώσσας εἶναι αὐτό πού ἐπιτρέπει τή δημιουργία σημασίας. Γιά νά πραγματοποιηθεῖ ὅμως ἡ σημασία πρέπει τό σύστημα νά κινητοποιηθεῖ ἀπό ἕνα ἄτομο, πού ἐπιλέγει ἀπό τό σύστημα μιά σειρά ἀπό σημεῖα καί τά παράγει σάν μήνυμα πρός κάποιο ἄλλο ἄτομο: πραγματοποιεῖ, δηλαδή, μιά πράξη *ὁμιλίας* (ὁ Μ. Σετάτος μεταφράζει τόν ἴδιο ὅρο σάν «λόγο», βλ. ἄρθρο σ' αὐτό τό τεῦχος).

Ἡ σχέση γλώσσας καί ὁμιλίας εἶναι διαλεκτική: ἡ γλώσσα κατά βάθος ὑπάρχει σάν μιά ἀφαίρεση ἀπό ὅλες τίς πράξεις ὁμιλίας τῶν ἀνθρώπων πού τή μιλᾶνε –ἀλλά συγχρόνως κάθε συγκεκριμένη πράξη ὁμιλίας εἶναι ἀδύνατη χωρίς τήν ἤδη ὑπάρχουσα γλώσσα. Ἡ γλώσσα εἶναι μέν προϊόν τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, ἀλλά γιά κάθε ἄτομο ἡ γλώσσα πάντα προϋπάρχει ἀπό τή

R. Barthes

δική του ὁμιλία, εἶναι αὐτό πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἐκφραστεῖ.

Κώδικας καί ἐπικοινωνία

Ἡ σημειωτική δανείζεται ἀπό τή θεωρία ἐπικοινωνίας τό βασικό *σχῆμα ἐπικοινωνίας*. Γιά νά γίνει μιά πράξη ἐπικοινωνίας (στήν προφορική γλώσσα, μιά πράξη ὁμιλίας) χρειάζονται πέντε παράγοντες. Ἕνας *πομπός* (ὁμιλητής) στέλνει ἕνα *μήνυμα* σέ ἕνα *δέκτη* (ἀκροατής). Τοῦ χρειάζεται ἕνας *κώδικας* (ἡ γλώσσα) καί ἕνα *κανάλι* ἤ ἀγωγός (γιά τήν προφορική γλώσσα, τό κανάλι εἶναι ὁ ἀέρας, μέσα στόν ὁποῖο τά φωνητικά ὄργανα τοῦ πομποῦ δημιουργοῦν κύματα πού ἐπηρεάζουν τά ἀκουστικά ὄργανα τοῦ δέκτη). Ὁ πομπός κωδικοποιεῖ τό νόημα πού θέλει νά μεταφέρει, δηλαδή διαλέγει τά κατάλληλα *σημεῖα* ἀπό τόν κώδικα καί τά ὀργανώνει σέ μιά σειρά: αὐτό εἶναι τό μήνυμα. Τό μήνυμα μεταφέρεται μέσω τοῦ καναλιοῦ στόν δέκτη, πού τό ἀποκωδικοποιεῖ, ἀναφέροντας τά σημεῖα του στόν κώδικα γιά νά καταλάβει τό νόημα.

Γιά νά μεταφερθεῖ τό μήνυμα ἀπό τόν πομπό στόν δέκτη καί νά πετύχει ἔτσι ἡ πράξη ἐπικοινωνίας, πρέπει κάθε στοιχεῖο αὐτῆς τῆς διαδικασίας νά λειτουργεῖ σωστά. Προφανῶς πρέπει ὁ πομπός καί ὁ δέκτης νά ἀναφερθοῦν στόν ἴδιο κώδικα, καί ἡ κωδικοποίηση καί ἀποκωδικοποίηση νά γίνουν χωρίς λάθη. Πρέπει καί τό κανάλι νά εἶναι καθαρό –ἀλλιῶς δημιουργεῖται *θόρυβος* στή μεταφορά τοῦ μηνύματος. Ἐπειδή ἡ

ἐπικοινωνία στήν πράξη σπάνια γίνεται κάτω ἀπό ἐντελῶς ἰδανικές συνθῆκες, συνηθίζεται νά περιέχει τό μήνυμα κάποια περισσότητα πληροφορίας (redundancy), ὥστε ἀκόμα καί ἄν χαθεῖ ἕνα μέρος της κατά τή μεταφορά τό μήνυμα νά παραμένει κατανοητό. Δηλαδή, ἀκόμα καί ὅταν δέν ἀκοῦμε ἐντελῶς καθαρά αὐτό πού λέει ὁ ὁμιλητής, συνήθως μποροῦμε νά καταλάβουμε τί θέλει νά πεῖ.

Τό σημεῖο

Ἡ ἔννοια τοῦ σημείου ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ἐπανειλημμένως: εἶναι ἡ μονάδα σημασίας. Δέν εἶναι ἡ ἐλάχιστη μονάδα, γιατί ἀποτελεῖται ἀπό συνιστῶσες, ἀλλά εἶναι ἡ ἐλάχιστη ἀνεξάρτητη μονάδα σημασίας πού χρειαζόμαστε ὅταν θέλουμε νά συντάξουμε ἕνα μήνυμα (βλ. καί τό ἄρθρο τοῦ Μ. Σετάτου σ' αὐτό τό τεῦχος). Στή γλώσσα εἶναι, ἁπλοποιώντας λίγο, ἡ λέξη.

Σημαῖνον καί σημαινόμενο

Μέσα στό σημεῖο, ὁ Saussure διακρίνει δύο ἐπίπεδα, πού ἀλληλοσυσχετίζονται, ὅπως χαρακτηριστικά τό λέει ὁ ἴδιος, σάν τίς δύο πλευρές ἑνός φύλλου χαρτιοῦ. Τό ἕνα εἶναι τό σημαῖνον, τό ὑλικό μέρος τοῦ σημείου (πού στήν προφορική γλώσσα σχηματίζεται ἀπό τά κύματα ἀέρος, τόν ἦχο). Κάθε σημαῖνον ἑνώνεται μέ ἕνα σημαινόμενο, πού εἶναι τό νόημα ἤ ἡ ἰδέα τοῦ σημείου. Μπορεῖ ἕνα σημαῖνον νά ἑνωθεῖ μέ δύο διαφορετικά σημαινόμενα: τότε ἔχουμε ὁμωνυμία δύο διαφορετικῶν σημείων (δύο, ἐπειδή τό ἕνα συστατικό τους μόνο εἶναι κοινό). Μπορεῖ δύο σημαίνοντα νά ἔχουν τό ἴδιο (ἤ σχεδόν ἴδιο) σημαινόμενο: τότε ἔχουμε συνωνυμία, ἀλλά πάλι δύο διαφορετικῶν σημείων.

Μποροῦμε νά φανταστοῦμε ὅτι ὅλοι οἱ ἦχοι πού μποροῦν νά παραχθοῦν ἀπό τά ἀνθρώπινα φωνητικά ὄργανα ἀποτελοῦν ἕνα συνεχές, καί ὅλη ἡ ἐμπειρική μας ἀντίληψη τοῦ κόσμου ἕνα ἄλλο συνεχές. Ὁ δανός γλωσσολόγος Hjelmslev τά ὀνομάζει ἐπίπεδο τῆς ἔκφρασης καί ἐπίπεδο τοῦ περιεχομένου. Τό γλωσσικό σημεῖο ἀπομονώνει ἕνα κομμάτι (τό σημαῖνον) ἀπό τό φωνητικό συνεχές (ἐπίπεδο τῆς ἔκφρασης) καί τό ἑνώνει μέ ἕνα κομμάτι (τό σημαινόμενο) ἀπό τό νοηματικό συνεχές (ἐπίπεδο τοῦ περιεχομένου) καί μ' αὐτό τόν τρόπο καθορίζει καί συγκεκριμενοποιεῖ ἕνα σημεῖο: μιά λέξη. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει μιά ἔννοια χωρίς ἔκφραση, δηλαδή χωρίς νά ἔχει ἤδη γίνει σημεῖο.

Σημαῖνον καί σημαινόμενο ἔχουν, γιά τόν Hjelmslev, μορφή καί οὐσία. Τό σημαῖνον (τό ἐπίπεδο τῆς ἔκφρασης) ἀποτελεῖται, στήν προφορική γλώσσα, ἀπό τήν ἠχητική οὐσία πού παίρνει συγκεκριμένη μορφή σάν τά φωνήματα γλώσσας. Τό σημαινόμενο ἔχει μορφή μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁρίζεται ἀπό τίς σχέσεις του μέ ἄλλα σημαινόμενα (ἄλλες ἔννοιες), καί ἡ οὐσία του ἀναφέρεται σ' αὐτή τήν ἐμπειρική, βιωμένη ἀντίληψή μας τοῦ κόσμου.

Ὁ Hjelmslev δήλωσε ὅτι τό πεδίο τῆς γλωσσολογίας περιορίζεται στή μελέτη τῆς μορφῆς τῆς ἔκφρασης καί τῆς μορφῆς τοῦ περιεχομένου. Ἡ οὐσία τῆς ἔκφρασης στή γλώσσα εἶναι τό πεδίο τῆς φωνητικῆς (πού ἀσχολεῖται μέ τόν ἦχο σάν ἦχο).

Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἡ οὐσία τοῦ περιεχομένου (τοῦ σημαινόμενου) *δέν* εἶναι τό ἀντικείμενο στό ὁποῖο ἀναφέρεται τό σημεῖο. Τό πραγματικό ἀντικείμενο ἀναφορᾶς δέν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ σημείου –ἀπόδειξη ὅτι ὑπάρχουν σημεῖα πού ἀναφέρονται σέ ἀνύπαρκτα ἀντικείμενα. Ὁ Umberto Eco (1976) εἰσάγει τήν ἔννοια τῆς *πολιτιστικῆς μονάδας* γιά τό σημαινόμενο: ἡ ἀντίληψη τοῦ κόσμου «κόβεται» σέ ἔννοιες μέ διαφορετικό τρόπο ἀπό κάθε πολιτισμό, σύμφωνα μέ τή δική του ἐμπειρία καί τίς δικές του κοινωνικές ἀνάγκες.

Σύνταγμα καί παράδειγμα

Τά σημεῖα ἔχουν, ὅπως εἴδαμε, σχέσεις μεταξύ τους, καί οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι δύο εἰδῶν. Ἕνα εἶδος βασίζεται στήν ἀρχή τῆς ὁμοιότητας ἤ τῆς διαφορᾶς (ἤ ἀντίθεσης). Αὐτή ἡ σχέση συσχετίζει τά σημεῖα σέ *παραδείγματα,* σειρές πού βασίζονται σέ κάποιο κοινό στοιχεῖο. Παραδείγματα μποροῦν νά δημιουργηθοῦν καί στό ἐπίπεδο τοῦ σημαίνοντος καί στό ἐπίπεδο τοῦ σημαινόμενου. Τό «λευκό» ἀνήκει, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, σέ ἕνα παράδειγμα μέ «λεύκα», «λεύκωμα», «λευκοί»· σέ ἕνα ἄλλο παράδειγμα, μέ βάση τό νόημα, μαζί μέ «χιόνι», «καθαρό», «ἁγνό»· καί τελικά στό παράδειγμα τῶν χρωμάτων: «μαῦρο», «κόκκινο», «κίτρινο» κλπ. Πολλές φορές τά παραδείγματα λέγονται κώδικες στή σημειωτική (ἡ ἔννοια τοῦ κώδικα ἐδῶ εἶναι ἐλαφρῶς διαφορετική ἀπό τήν ἔννοιά του στή θεωρία ἐπικοινωνίας, βλ. πιό πάνω).

Ὑπάρχουν ὅμως καί οἱ σχέσεις πού βασίζονται στούς κανόνες συνδυασμοῦ τῶν σημείων, δηλαδή στή σύνταξη καί τή γραμματική. Ὅταν φτιάχνουμε ἕνα μήνυμα, πρέπει νά βάλουμε τίς λέξεις σέ κάποια ὁρισμένη σειρά καί μέ ὁρισμένους κανόνες. Αὐτές οἱ σχέσεις λέγονται συνταγματικές, καί τό μήνυμα τό ἴδιο μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ σύνταγμα. «Ἀγαπῶ τό λευκό» εἶναι ἕνα σύνταγμα· «Λευκό ἀγαπῶ τό» δέν εἶναι (τουλάχιστο σύμφωνα μέ τόν κώδικα πού χρησιμοποιοῦμε).

7

Συνδήλωση καί καταδήλωση

Τό σημαινόμενο, δηλαδή ἡ ἔννοια τοῦ σημείου, μπορεῖ νά ἔχει κυριολεκτική ἤ καί συνειρμική σημασία. Ἡ κυριολεκτική σημασία λέγεται συνήθως καταδήλωση (ὑπάρχει καί ὁ ὅρος «κυριολεκτικότητα»). Γιά τή συνειρμική σημασία πληθαίνουν οἱ ὅροι στά ἑλληνικά: ὑποδήλωση, συνδήλωση, συνυποδήλωση, παραδήλωση, συνέμφαση, συνειρμικότητα. Ὁ ὅρος συνδήλωση φαίνεται πρός τό παρόν νά ὑπερισχύει στατιστικά.

Ἡ καταδήλωση εἶναι, λοιπόν, ἡ κυριολεκτική σημασία τοῦ σημείου, ἡ ἄμεση καθημερινή καί πιό ἁπλή σημασία του: «λευκό» σημαίνει λευκό, τό χρῶμα τοῦ ἄσπρου χαρτιοῦ. Ἡ συνδήλωση εἶναι, μποροῦμε νά ποῦμε, ἡ μεταφορική σημασία: τό λευκό εἶναι τό καθαρό (γι' αὐτό οἱ νοικοκυρές, μᾶς λένε οἱ διαφημίσεις, ἀγαπᾶνε τό λευκό), εἶναι τό ἁγνό (ἄρα τό χρῶμα τῆς ἀθωότητας καί τῆς παρθενιᾶς). Ὅπως βλέπουμε, ἡ συνδήλωση εἶναι μέν μεταφορική, δέν εἶναι ὅμως ἀτομική, ἀλλά κοινωνικοποιημένη.

Οἱ λειτουργίες τῆς γλώσσας

Μποροῦμε νά παρομοιάσουμε (ἀλλά προσεκτικά) τό ζευγάρι καταδήλωση/συνδήλωση μέ ἕνα παλαιότερο ζευγάρι τῶν σημασιολόγων, τή «γνωστική» καί τή «συναισθηματική» σημασία. Ἀκόμα πιό ἀναλυτικές εἶναι ὅμως οἱ λειτουργίες τῆς γλώσσας ὅπως ὁρίστηκαν ἀπό τόν Roman Jakobson.

Ὁ Jakobson, μέ βάση τό σχῆμα τῆς ἐπικοινωνίας πού εἴδαμε προηγούμενα, λέει ὅτι κάθε πράξη ἐπικοινωνίας μπορεῖ νά ἐκπληρώσει μιά ἤ περισσότερες ἀπό τίς ἑξῆς ἔξι λειτουργίες. Ἡ πράξη μπορεῖ νά κάνει ἀναφορά στόν πραγματικό κόσμο ἤ στήν ἀντίληψή μας γι' αὐτόν (*ἀναφορική* λειτουργία), ὅπως: «Χιονίζει». Μπορεῖ νά ἐκφράζει τά αἰσθήματα τοῦ πομποῦ (*συναισθηματική* λειτουργία), ὅπως: «Ἄχ, πῶς μ' ἀρέσει τό χιόνι!». Μπορεῖ νά σκοπεύει νά ἐπηρεάσει τόν δέκτη ἤ νά τόν χρησιμοποιήσει (*βουλητική* λειτουργία): «Κλεῖσε τήν πόρτα, χιονίζει ἔξω». Μπορεῖ νά σκοπεύει στόν ἔλεγχο τῆς μεταφορᾶς τοῦ μηνύματος (*φατική* λειτουργία): «Μ' ἀκοῦς; κατάλαβες;». Μπορεῖ νά ἀναφέρεται στόν κώδικα τοῦ μηνύματος (*μεταγλωσσική* λειτουργία): «Ὅταν λέω "χιονίζει", ἐννοῶ τό μετεωρολογικό φαινόμενο τοῦ χιονιοῦ». Τέλος, μπορεῖ νά ἔχει σάν κέντρο βάρους τόν ἑαυτό της, τό ἴδιο τό μήνυμα (*ποιητική* λειτουργία): «Τό χιόνι, τό χιόνι, σάν πούπουλα πέφτει». Σ' αὐτό τό παράδειγμα, ἡ ἐπανάληψη ἤχων καί λέξεων τραβᾶ τήν προσοχή τοῦ δέκτη στό μήνυμα, ὄχι γι' αὐτό πού «θέλει νά πεῖ» ἀλλά γιά τό ἐνδιαφέρον τῆς μορφῆς του.

Συνήθως, μιά πράξη ἐπικοινωνίας ἐκπληρώνει παραπάνω ἀπό μία λειτουργίες συγχρόνως. Μποροῦμε ὅμως νά διακρίνουμε μία κυρίαρχη (ἤ ἕνα κυρίαρχο συνδυασμό λειτουργιῶν) γιά νά χαρακτηρίσουμε ἕνα συγκεκριμένο μήνυμα. Ἡ

ΕΣΕΙΣ ΠΕΡΑΣΑΤΕ ΑΠΟ ΤΗΝ... ΚΙΒΩΤΟ;

Στο **ΥΠΟΓΕΙΟ** θα βρείτε

βιβλία παιδικά
εκπαιδευτικά παιχνίδια

Στο **ΙΣΟΓΕΙΟ**

χαρτικά
αφίσσες
βιβλία
περιοδικά

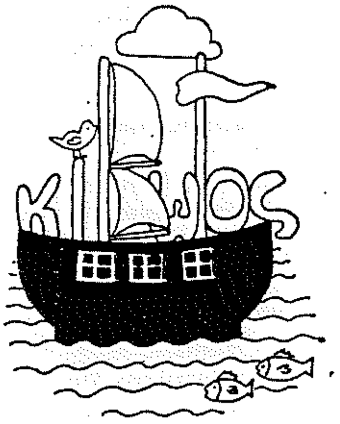

Στο **ΠΑΤΑΡΙ**

έκθεση καλλιτεχνικής φωτογραφίας του Σταύρου Λαγκαδιανού

στον ΠΕΙΡΑΙΑ ΔΡΑΓΑΤΣΗ 1 (νέο δημαρχιακό μέγαρο)

ἀναφορική λειτουργία τείνει νά κυριαρχήσει στήν πρακτική μετάδοση πληροφορίας γιά τόν κόσμο. Ἡ βουλητική χαρακτηρίζει π.χ. τίς ἐντολές, μερικές φορές τόν πολιτικό λόγο καί τίς διαφημίσεις· ἡ φατική, ὅπως λέει ὁ Jakobson, ἐμφανίζεται καί στίς καθημερινές κουβέντες τῶν ἐρωτευμένων («μ' ἀγαπᾶς;»). Ἡ μεταγλωσσική λειτουργία χαρακτηρίζει π.χ. τή γλωσσολογία καί τή σημειωτική, πού ἔχουν σάν ἀντικείμενο τήν ἀνάλυση τῶν συστημάτων σημασίας. Καί ἡ ποιητική ἐμφανίζεται βέβαια στήν ποίηση καί τήν τέχνη γενικότερα, ὄχι ὅμως ἀποκλειστικά.

Λόγος καί κείμενο, συμφραζόμενα καί περίσταση

Αὐτό πού στή θεωρία ἐπικοινωνίας λέγεται μήνυμα, στή γλωσσολογία μπορεῖ νά λεχθεῖ ὁμιλία (ὅταν ἀναφέρεται σέ συγκεκριμένη πράξη ὁμιλίας) καί λόγος (discourse) (ὅταν ἐννοεῖται μιά συνέχεια προφορικῆς γλώσσας μέ κάποια ἐσωτερική συνέπεια). Στά περισσότερα ἄλλα σημειωτικά συστήματα τό ἴδιο φαινόμενο λέγεται *κείμενο*, πράγμα πού ἀντιπροσωπεύει δανεισμό ἀπό τή γραπτή γλώσσα. Τό κείμενο χαρακτηρίζεται ἀπό σημασιολογική συνέπεια, πού ἐκδηλώνεται σάν συστηματική ἀναφορά στούς ἴδιους σημασιολογικούς κώδικες, καταδηλωτικούς ἤ συνδηλωτικούς.

Ἐκτός ἀπό τήν ἐσωτερική συνέπεια τοῦ κειμένου, ὑπάρχει καί συνέπεια ἀνάμεσα στό κείμενο καί τό περιβάλλον στό ὁποῖο παράγεται. Τό κείμενο μπορεῖ νά ἀναφέρεται σέ ἄλλα κείμενα (π.χ. ὅταν μιλᾶμε γιά ἕνα πρόγραμμα στήν τηλεόραση) ἤ σέ πρόσωπα, ἀντικείμενα καί καταστάσεις στόν γύρω χῶρο. Τά ἄλλα κείμενα λέγονται συνήθως «συμφραζόμενα» (context), τά ἐξωτερικά στοιχεῖα «περίσταση» (situation).

Πολυσημία καί μονοσημία

Ὑπάρχουν κείμενα (ἤ λόγοι) πού τείνουν πρός μιάν ἀμφιμονοσήμαντη ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στό σημαῖνον καί στό σημαινόμενο –τείνουν νά ἀποφύγουν δηλαδή τή συνδήλωση καί νά περιοριστοῦν στήν καταδήλωση. Αὐτός εἶναι λίγο πολύ ὁ σκοπός τῆς ἐπιστήμης. Ἄλλα κείμενα βασίζονται ριζικά στήν πολυσημία τῆς συνδήλωσης –ἡ λιτότητα τῆς λυρικῆς ποίησης εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς πολύ μεγάλης χρήσης τῆς πολυσημίας. Πολυσημία δέν σημαίνει ἀναγκαστικά ἐντελῶς ἐλεύθερη, ἀτομική συνειρμικότητα. Τό πολυσήμαντο κείμενο μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει κοινωνικά κατοχυρωμένους κώδικες καί νά ἐλέγξει ἀπόλυτα τή χρήση τους, ἤ μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει συνδηλωτικά ἀνοικτές σημασίες πού προσφέρονται στήν ἀτομική ἀπόλαυση.

Συντακτική, σημαντική, πραγματική

Αὐτές οἱ τρεῖς ἔννοιες προέρχονται ἀπό τή σημειωτική τοῦ Morris καί ὁρίζουν τίς διάφορες προσεγγίσεις μελέτης ἑνός κειμένου. Ἡ συντακτική μελετᾶ τούς κανόνες συνδυασμοῦ τῶν σημαινόντων, τή «γραμματική» καί «σύνταξη» τοῦ κειμένου, ἤ ἄν θέλουμε τή συνταγματική μορφή του. Ἡ σημαντική μελετᾶ τή σημασιολογική δομή, δηλαδή τούς κώδικες τῶν σημαινομένων, καταδηλωτικούς καί συνδηλωτικούς –τήν παραδειγματική δομή τοῦ κειμένου. Ἡ πραγματική μελετᾶ τή σχέση τοῦ κειμένου μέ τό περιβάλλον του, καί μπορεῖ νά καλύψει μέχρι καί τήν κοινωνική λειτουργία τοῦ κειμένου καί τόν ἰδεολογικό του ρόλο.

3. Σημερινά ρεύματα στή σημειωτική

Οἱ τάσεις στή σημερινή διεθνή σημειωτική εἶναι σέ γενικές γραμμές οἱ ἑξῆς: Τό μεγάλο κῦμα τοῦ δομισμοῦ στή Γαλλία, πού παραμένει μιά ἀπό τίς κύριες πηγές τῆς σημειωτικῆς, ἄφησε ἕνα ἰσχυρό *φορμαλιστικό* ρεῦμα, τό ὁποῖο περιλαμβάνει καί τήν ἀφηγηματολογία. Ὁ φορμαλισμός στή σημερινή σημειωτική βασίζεται στίς θεωρητικές ἔννοιες πού παρουσιάσαμε, καί προχωρᾶ, μέσω μονογραφικῆς ἔρευνας, στή λεπτομερή ἐφαρμογή, βελτίωση καί ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας στά διάφορα πεδία τῆς σημειωτικῆς.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ συνάντηση τῆς σημειωτικῆς μέ τήν ψυχανάλυση καί τόν μαρξισμό δημιούργησε, πάντα στή Γαλλία, μιά ριζοσπαστική κατεύθυνση, στηριγμένη κυρίως στήν Kristeva, στόν Lacan, στόν Foucault καί στόν φιλόσοφο Jacques Derrida. Ἡ κατεύθυνση αὐτή ἐπηρεάζει κυρίως τό πεδίο τῆς κριτικῆς (τῆς λογοτεχνίας, τοῦ θεάτρου, τῆς τέχνης καί τοῦ κινηματογράφου), ὅπου ἐμφανίζεται σάν κριτική *«ἀποδόμησης»* ἤ «ἀποδιάρθρωσης» (deconstruction) –ἀπό τόν Σ. Δημητρίου ὀνομάζεται φιλολογική σημειωτική. Σκοπός της εἶναι νά ἐντοπίσει στό κείμενο αὐτά τά σημεῖα πού τό κείμενο προσπαθεῖ νά καλύψει ἤ νά ἀποσιωπήσει –αὐτά πού ἀντιστέκονται στήν προσπάθεια ὀργάνωσης καί ἰδεολογικῆς διευθέτησης τοῦ κειμένου– καί νά τά ἀπελευθερώσει, ἀπελευθερώνοντας ἔτσι τήν ἀπεριόριστη, ἀνεξέλεγκτη ροή τοῦ δημιουργικοῦ λόγου. Ἔτσι, θεωρεῖται ὅτι πετυχαίνεται ἡ «ἐπανάσταση τοῦ λόγου», ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς πολιτικῆς ἐπανάστασης (βλ. καί Μαρτινίδης 1980).

Στίς Η.Π.Α. καί στή Γερμανία, ὅπως εἴδαμε, ὑπάρχει μιά σχολή τῆς *σημειωτικῆς τοῦ Peirce*. Ἔννοιες τοῦ Peirce καί τοῦ Morris χρησιμοποιοῦνται καί στή φορμαλιστική σημειωτική καί

στήν κριτική τῆς ἀποδόμησης (ὅπως ἡ «ἀπεριόριστη σημείωση»).

Στήν 'Ανατολική Εὐρώπη καί τή Ρωσία, ἡ λεγόμενη σχολή τῆς Μόσχας-Ταρτού προσεγγίζει τή σημειωτική ἀπό μιά εὐρύτερη ἱστορική σκοπιά. Μέ βάση τά μεταφρασμένα ἔργα της, ἡ κατεύθυνση αὐτή εἶναι γνωστή στή Δύση σάν *σημειωτική τοῦ πολιτισμοῦ:* ὅλα τά σημειωτικά φαινόμενα ἑνός πολιτισμοῦ μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν ἕνα ὑπερ-κείμενο, τό κείμενο τοῦ πολιτισμοῦ, τό ὁποῖο ἔχει ὁρισμένα χαρακτηριστικά πού μποροῦν νά ἀναλυθοῦν συστηματικά.

Στή Δυτική Εὐρώπη, στίς Η.Π.Α. καί στόν Καναδά ἡ σημειωτική εἶναι ἀπ' τή μιά μεριά μιά μέθοδος πού χρησιμοποιεῖται γιά τή συστηματική ἀνάλυση τῆς σημασίας καί ἀπ' τήν ἄλλη μιά προσέγγιση πού χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς κριτικούς ὅταν ταιριάζει στό θέμα καί στούς ἀναγνῶστες τους. Συγχρόνως, ἔχει ἐπηρεάσει σοβαρά ὅλες τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες. Στή Νότια Εὐρώπη πάλι (κυρίως στήν 'Ιταλία, ἀλλά καί στήν 'Ελλάδα), καί σέ κάποιον βαθμό στή Νότια 'Αμερική, ἡ σημειωτική σέ ὅλες της τίς ἀποχρώσεις διασταυρώθηκε καί ἐπηρεάστηκε ἀπό τόν μαρξισμό, προφανῶς λόγω τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦν στίς χῶρες αὐτές.

'Από τήν πρώτη ἐμφάνισή της στό Παρίσι, γύρω στό 1960, ἡ σημειωτική εἶχε, ὅπως εἴδαμε, μιά τάση ριζοσπαστικῆς κοινωνικῆς κριτικῆς (ἕνα τυπικό παράδειγμα δίνει τό ἔργο τοῦ Barthes, π.χ. *Mythologies,* 1957). 'Ορισμένοι μελετητές ἐνδιαφέρονται ἄμεσα γιά τίς σχέσεις ἀνάμεσα στήν κοινωνία καί τά σημειωτικά συστήματα (Greimas, Eco). Μιά προσπάθεια συστηματικῆς ἄρθρωσης τῆς σημειωτικῆς εἰδικότερα μέ τόν ἱστορικό ὑλισμό ἔγινε ἀπό τόν γάλλο κοινωνιολόγο Pierre Bourdieu, ἀπό τόν ἰταλό φιλόσοφο Ferruccio Rossi-Landi, καθώς καί στά ἔργα τοῦ Ρώσου Mikhail Bakhtin καί τῶν φίλων του, ἔργα πού γράφτηκαν τό 1920-30 στή Ρωσία καί μεταφράστηκαν πρόσφατα στά γαλλικά καί ἀγγλικά. Σ' αὐτό τό σημεῖο ἀκριβῶς βρίσκεται καί ἡ ἰδιαίτερη προσφορά τῆς ἑλληνικῆς σημειωτικῆς (Σ. Δημητρίου, Α.-Φ. Λαγόπουλος, Π. Μαρτινίδης, Τζ. Πολίτη).

4. 'Η σημειωτική στήν 'Ελλάδα

'Η σημειωτική ἦρθε στήν 'Ελλάδα κυρίως ἀπό τή Γαλλία, καί οἱ πρῶτες ἐπιρροές ἐμφανίζονται γύρω στό 1970 στά πανεπιστήμια τῆς 'Αθήνας καί τῆς Θεσσαλονίκης, καί στήν κριτική τοῦ κινηματογράφου. Γλωσσολόγοι, φιλόλογοι, ἀρχιτέκτονες, λαογράφοι καί ἄλλοι, συχνά ἐπιστρέφοντας ἀπό μεταπτυχιακές σπουδές στό ἐξωτερικό, μεταφέρουν τό νέο θεωρητικό πεδίο στήν 'Ελλάδα. 'Αρκετές μεταφράσεις ἔργων σημειωτικοῦ χαρακτήρα, καθώς καί ἑλληνικές ἐργασίες, ἔχουν δημοσιευτεῖ τά τελευταῖα δέκα χρόνια. Τά κείμενα πού κυκλοφοροῦν στό ἐμπόριο εἶναι κυρίως γενικοῦ χαρακτήρα, εἰσαγωγικά καί μή τεχνικά. Πιό ἐξειδικευμένες μελέτες ἀπό ἕλληνες σημειολόγους τείνουν νά δημοσιευτοῦν σέ ἐκδόσεις περιορισμένης κυκλοφορίας (πανεπιστημιακές ἐκδόσεις, πρακτικά συνεδρίων). 'Αρκετά περιοδικά στήν 'Ελλάδα δημοσιεύουν ἄρθρα μέ σημειωτικό περιεχόμενο (*Φίλμ, 'Οθόνη, Σύγχρονος Κινηματογράφος, Σπείρα, Τέχνη, Φιλόλογος, Πολίτης* κ.ἄ.). 'Από τήν ἄλλη μεριά, οἱ ἐργασίες πολύ λίγων ἑλλήνων σημειολόγων ἔχουν ἐμφανιστεῖ σέ διεθνή περιοδικά ἤ ἄλλες ἐκδόσεις. 'Εξειδικευμένο ἐπιστημονικό περιοδικό τῆς σημειωτικῆς δέν ὑπάρχει στήν 'Ελλάδα.

Οἱ ἑλληνικές μελέτες σημειωτικῆς τείνουν πρός τή φορμαλιστική κατεύθυνση, καί στήν κριτική πρός τήν ἀποδόμηση καί συγγενεῖς τάσεις. 'Εντυπωσιακή ὅμως εἶναι ἡ ἐπιρροή τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, καί ἀκόμα πιό χτυπητή ἡ στροφή πρός τήν κοινωνιοσημειωτική κατεύθυνση. 'Υπάρχουν δύο μελέτες τῆς ἱστορίας τῆς σημειωτικῆς στήν 'Ελλάδα (Καψωμένος, 1982, Λαγόπουλος - Λαγοπούλου-Παπαϊωάννου, 1982) πού προσφέρουν ἑλληνική καί ξενόγλωσση βιβλιογραφία γιά παραπέρα ἐνημέρωση.

5. Εἴκοσι χρόνια σημειωτικῆς: ἀπολογισμός καί προοπτικές

Εἴδαμε ποιές ἦταν οἱ ὑποσχέσεις τῆς σημειωτικῆς ὅταν πρωτοεμφανίστηκε: μιά ἐπιστήμη τῆς σημασίας, μιά μέθοδος ἀνάλυσης ὅλων τῶν ποικίλων φαινομένων τῆς σημασίας ἀπαλλαγμένη ἀπό τήν ὑποκειμενικότητα. Μετά ἀπό εἴκοσι χρόνια ἐξέλιξης, πῶς ἀνταποκρίθηκε ἡ σημειωτική στήν αἰσιόδοξη (καί φιλόδοξη) αὐτή ὑπόσχεση;

'Η σημειωτική μᾶς προσφέρει μιά θεωρία καί μιά μέθοδο. Ἄν πάρουμε πρῶτα τή μέθοδο (θά ἀναφερθῶ στή φορμαλιστική μέθοδο, ἐφόσον ἡ μέθοδος τῆς ἀποδόμησης δέν διεκδικεῖ τή θέση μιᾶς ἐπιστήμης καί ἀπορρίπτει, ὥς ἕνα βαθμό, τίς ἀρχές καί τῆς ἀποτελεσματικότητας καί τῆς ἀντικειμενικότητας), μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι μᾶς ἐπιτρέπει σήμερα τήν ἀνάλυση καί περιγραφή κειμένων, πράγματι μέ τρόπο συστηματικό καί ἀκριβή καί μέ τή δυνατότητα ἐπανάληψης καί ἐπιβεβαίωσης πού θεωροῦμε σάν «ἀντικειμενικότητα». Τό τί κάνουμε μέ τά ἀποτελέσματα εἶναι ἕνα ἐντελῶς ἄλλο ζήτημα.

'Η σημειωτική προσφέρει μιά μέθοδο ἀνάλυ-

σης, ὄχι ἕνα κριτήριο ἀξιολόγησης. Τό ἄμεσο ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁποιοδήποτε κείμενο (σημειωτικό φαινόμενο) εἶναι ἐξίσου «ἄξιο» ἀντικείμενο ἀνάλυσης: ἡ ἐφημερίδα καί τό ποίημα, ἡ ἀφίσα καί τό ἀρχαῖο ἄγαλμα, τό blue jean καί τό λαϊκό στολίδι, τά κόμικς καί ὁ πειραματικός κινηματογράφος. 'Ο σημειολόγος εἶναι πρῶτα ἐπιστήμονας, ὄχι κριτικός: ἡ δουλειά του εἶναι νά καταλάβει, ὄχι νά διαλέξει. Βεβαίως μπορεῖ ἡ σημειωτική νά χρησιμέψει σέ κάποιον πού θέλει νά διαλέξει (π.χ. τόν κριτικό ἤ τόν δάσκαλο), ἀφοῦ ἡ κατανόηση δέν εἶναι ἐντελῶς ἄσχετη μέ τήν ἐπιλογή.

Δέν προσφέρει ὅμως ἡ σημειωτική ἀντικειμενικά, ἐπιστημονικά κριτήρια πού μᾶς λένε τί εἶναι καλό καί κακό, τί εἶναι τέχνη καί τί εἶναι χυδαῖο. Πολλοί ἐρευνητές π.χ. ἔχουν προσπαθήσει νά δώσουν ἕναν ὁρισμό τῆς τέχνης μέσα ἀπό τή σημειωτική. Πρότειναν κατά καιρούς σάν θεμελιῶδες χαρακτηριστικό τήν ποιητική λειτουργία, τήν πολυπλοκότητα, τόν ἰσομορφισμό ἤ τήν πολυσημία. Ὅλες αὐτές οἱ ἔννοιες χαρακτηρίζουν ὥς ἕνα βαθμό τήν τέχνη. Δέν ἀρκοῦν, ὅμως, γιά νά τή διαφοροποιήσουν ἀπό ἄλλα σημειωτικά κείμενα πού δέν θεωροῦνται συνήθως τέχνη (π.χ. τή διαφήμιση). Φαίνεται ὅτι ἡ ἔννοια τῆς «τέχνης» εἶναι ἱστορική, κοινωνική, πολιτική ἀκόμη –δέν εἶναι ὅμως σημειωτική: δέν ὑπάρχει ἕνα ἐσωτερικό χαρακτηριστικό (ἤ ὁμάδα χαρακτηριστικῶν) πού ἀναμφίβολα καί καθαρά ἐμφανίζεται σέ ὅλα τά λεγόμενα ἔργα «τέχνης» καί δέν ἐμφανίζεται σέ ἄλλα κείμενα πού δέν τά θεωροῦμε τέχνη.

'Η σημειωτική λοιπόν δέν μᾶς ὁδηγεῖ σέ ἀξιολόγηση, ἀλλά σέ ἀνάλυση κειμένων. Τότε, σέ τί χρησιμεύουν τά ἀποτελέσματά της; Μιά ἀπάντηση εἶναι ὅτι ἔχουν ἐνδιαφέρον θεωρητικό: ὅτι ὁ σκοπός τῆς κατανόησης εἶναι ἀρκετή δικαιολογία γιά τή σημειωτική ἀνάλυση. Αὐτό προφανῶς κανένας δέν μπορεῖ νά τό ἀμφισβητήσει. Ὑπάρχει ὅμως κι ἄλλη συνεισφορά τῆς μεθόδου τῆς σημειωτικῆς, πού θά εἶναι καί πιό καθαρή ἄν συσχετιστεῖ μέ μιά ἄποψη τῆς σημειωτικῆς θεωρίας.

Ὅπως εἴδαμε, καταβάλλονται προσπάθειες ἀπό πολλές κατευθύνσεις ὥστε ἡ σημειωτική θεωρία νά ἀρθρωθεῖ μέ τήν κοινωνιολογική, καί εἰδικότερα μέσα στό πλαίσιο τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Γιά μιά τέτοια ὀπτική, ἡ σημειωτική εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀνάλυσης τῶν ἰδεολογικῶν συστημάτων (ἐννοοῦμε μέ «ἰδεολογία» ὅλα τά νοηματικά φαινόμενα μιᾶς κοινωνίας, ὄχι μόνο τή συστηματικά διαμορφωμένη πολιτική ἰδεολογία). 'Η ἀνάλυση τῶν κειμένων, ἄρα, ἔχει διπλό σκοπό: ἀπό τή μιά μεριά μᾶς βοηθᾶ στήν κατανόηση μιᾶς ὁλόκληρης κοινωνίας (π.χ. μιᾶς κοινωνίας ἱστορικά ἤ πολιτιστικά πολύ διαφορετι-

κῆς ἀπό τή δική μας), ἀπό τήν ἄλλη, ἀποδεικνύοντας πῶς εἶναι φτιαγμένο ἕνα κείμενο, ἀπογυμνώνει καί τίς ἰδεολογικές ἀξίες πού ἀντιπροσωπεύει καί τό ἰδεολογικό μήνυμα πού μεταφέρει. Καί ἐνδέχεται νά μή συμφωνοῦμε μέ τίς ἀξίες αὐτές ὅταν τίς βλέπουμε ἔτσι ὠμά, χωρίς τήν ὀμορφιά, τή γοητεία ἤ τό κύρος πού ἀποκτᾶνε μέσα στό κείμενο. Εἶναι, μέ ἄλλα λόγια, ἡ σημειωτική μιά μέθοδος ἀπομυθοποίησης τῶν φαινομένων σημασίας τῆς δικῆς μας κοινωνίας, ὅπως εἶναι μιά μέθοδος ἀποκρυπτογράφησης αὐτῶν τῶν ἄλλων κοινωνιῶν. Μᾶς προσφέρει ἕνα ἐργαλεῖο γιά μιά πιό ἐλεύθερη, πιό συνειδητή καί ἀδέσμευτη μεταχείριση τῶν κωδίκων καί τῶν μηνυμάτων πού πλημμυρίζουν τή ζωή μας.

Κατά τή δική μου γνώμη, τό κύριο θεωρητικό πρόβλημα πού ἀντιμετωπίζει ἡ σημερινή σημειωτική εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἄρθρωσή της μέ τήν κοινωνία. Μιά σημειωτική πού δέν ἔχει σαφή σχέση μέ τήν ὑλική βάση τῆς κοινωνίας διατρέχει μεγάλους κινδύνους ἰδεαλισμοῦ. Ἡ σημειωτική μᾶς ἔδειξε ἀκριβῶς πόσο ἡ ἀντίληψή μας τῆς πραγματικότητας περνᾶ μέσα ἀπό ἕνα φίλτρο σημείων, πόσο ἡ γνώση μας τοῦ παρελθόντος εἶναι ἀπωδικοποίηση κειμένων διαφόρων εἰδῶν καί ποτέ ἄμεση ἐπαφή μέ τά «πραγματικά γεγονότα», κατά πόσο ἡ σκέψη μας ἡ ἴδια ὑπακούει σέ γραμματικές, σέ μοντέλα, σέ ἀφηγηματικά σχήματα. Δεσμευόμαστε ἀπό τίς «γλῶσσες» μέ τίς ὁποῖες συλλαμβάνουμε τόν κόσμο. Ἄν δέν ἔχουμε μιά θεωρία τῆς *παραγωγῆς* τῶν γλωσσῶν αὐτῶν μέσα ἀπό τή διαδικασία παραγωγῆς καί ἀναπαραγωγῆς τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, τότε ἡ ἴδια ἡ δυνατότητα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης (ἐφόσον καί ἡ ἐπιστήμη εἶναι μιά γλῶσσα) ἐξαφανίζεται, καί παίζουμε ἁπλῶς ὅλοι ἕνα παιχνίδι μέ τά σημεῖα. Αὐτό τό παιχνίδι ἔχει τή δική του γοητεία, λεπτή καί χαριτωμένη. Καί σίγουρα δέν μποροῦμε νά βασιστοῦμε σέ κάποια ὠμή, ἄμεση γνώση τῆς πραγματικότητας πού μᾶς ἔρχεται κάπως ἄθικτη, χωρίς νά ἀνακατευτεῖ μέ τίς σημειωτικές (καί ἄρα ἰδεολογικές) ἀντιλήψεις καί προλήψεις μας. Ἄν δέν ὑπάρχει σχέση, ὅμως, ἀνάμεσα στά σημειωτικά συστήματα καί στήν πράξη τῆς κοινωνίας –πράξη ὄχι *ἀνεξάρτητη* ἀπό σημειωτικά συστήματα, ἀλλά *καί* μέ μή σημειωτικό περιεχόμενο– τότε τό παιχνίδι εἶναι μόνο στό μυαλό μας. Καί αὐτό μοῦ φαίνεται, προσωπικά, νά εἶναι ἰδιαίτερα ἄγονο. ■

Βασική βιβλιογραφία:

Bakhtin, M.M. and P.N. Medvedev (1978). The formal method in literary scholarship. *Baltimore: Johns Hopkins University Press.*

Barthes, Roland (1957). Mythologies. *Paris: Seuil.*

(1964). «Eléments de sémiologie». Communications *4: 91-135.*

(1967). Système de la mode. *Paris: Seuil.*

Baudrillard, Jean (1972). Pour une critique de l'économie politique du signe. *Paris: Gallimard.*

Bourdieu, Pierre. «The economics of linguistic exchanges». Social Science Information *16(6), 645-668.*

Bremond, Claude (1964). «Le message narratif». Communications *4: 4-32.*

Derrida, Jacques (1967). De la grammatologie. *Paris: Minuit.*

Δημητρίου, Σωτήρης (1978). Λεξικό ὅρων. *Τόμος 1:* Σημειολογικῆς καί δομικῆς ἀνάλυσης τῆς τέχνης. *'Αθήνα: Καστανιώτης.*

(1980). Λεξικό ὅρων. *Τόμος 2:* 'Επικοινωνίας καί σημειωτικῆς ἀνάλυσης. *'Αθήνα: Καστανιώτης.*

Eco, Umberto (1968). La structure absente: introduction à la recherche sémiotique. *Paris: Mercure de France.*

(1976). A theory of semiotics. *Bloomington: Indiana University Press.*

Foucault, Michel (1966). Les mots et les choses: une archéologie des sciences humaines. *Paris: NRF/Gallimard.*

Greimas, A.J. (1966). Sémantique structurale. *Paris: Larousse.*

Καψωμένος, 'Ερατοσθένης (1979). Τό σύγχρονο κρητικό ἱστορικό τραγούδι: ἡ δομή καί ἡ ἰδεολογία του. *'Αθήνα: Θεμέλιο.*

(1982). «Ἡ σημειολογική προσέγγιση τῆς λογοτεχνίας στήν 'Ελλάδα». 'Ανακοίνωση στό Β' Συμπόσιο Νεοελληνικῆς Ποίησης, Πάτρα 2-4 'Ιουλίου 1982.

Kristeva, Julia (1969). Σημειωτική: recherches pour une sémanalyse. *Paris: Seuil.*

Lacan, Jacques (1966). Ecrits. *Paris: Seuil.*

Λαγόπουλος, Α.-Φ. (1977). «L'image mentale de l'agglomération». Communications *27: 55-78.*

(1980). «Κοινωνιο-σημειωτική τοῦ χώρου: τρόποι παραγωγῆς καί σημειωτικές ἀστικές δομές», στό Σημειωτική καί κοινωνία: διεθνές συνέδριο τῆς 'Ελληνικῆς Σημειωτικῆς 'Εταιρίας, *σσ. 111-130 (ἐπιμέλεια Κ. Boklund-Λαγοπούλου). 'Αθήνα: 'Οδυσσέας.*

Λαγόπουλος, Α.-Φ. – Κ. Boklund-Λαγοπούλου καί Θ. Παπαϊωάννου (1982). «'Ανασκόπηση τῆς σημειωτικῆς στήν 'Ελλάδα: ὁ φορμαλισμός, ἡ ψυχανάλυση καί ὁ ἱστορικός ὑλισμός». Σύγχρονα Θέματα *5: 14, σσ. 66-78.*

Lévi-Strauss, Claude (1947). Les structures élémentaires de la parenté. *Paris: P.U.F.*

(1958). «La structure des mythes», στό Anthropologie structurale, *σσ. 227-255. Paris: Plon.*

Μαρτινίδης, Πέτρος (1980). «Une lecture de Polylogue *de J. Kristeva».*Κώδικας/Code *1, 275-280.*

(1982). Συνηγορία τῆς παραλογοτεχνίας. *'Αθήνα: Πολύτυπο.*

Metz, Christian (1968). Essais sur la signification au cinéma. *Paris: Klincksieck.*

Morris, Charles (1971). Writings on the general theory of signs. *The Hague + Paris: Mouton.*

Πολίτη Τζίνα (1981). «Ἡ μυθιστορηματική κατεργασία τῆς ἰδεολογίας: ἀνάλυση τῆς Λυγερῆς τοῦ *'Ανδρέα Καρκαβίτσα».* 'Επιστημονική 'Επετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ. *20, 317-351.*

Propp, Vladimir (1928, 1965). Morphologie du conte. *Paris: Seuil.*

Rossi-Landi, Ferruccio (1968). Il linguaggio come lavoro e come mercato. *Milano: Bompiani.*

Saussure, Ferdinand de (1916, 1971). Cours de linguistique générale. *Paris: Payot.*

Σετάτος, Μιχάλης (1971). Στοιχεῖα γενικῆς γλωσσολογίας. *Θεσσαλονίκη: 'Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.*

(1977). Εἰσαγωγή στή σημειολογία καί σημασιολογία. *Θεσσαλονίκη: 'Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.*

Todorov, Tzvetan (1971). Poétique de la prose. *Paris: Seuil.*

Winner, Irene Portis, and Thomas G. Winner (1976). «The semiotics of cultural texts». Semiotica *18: 2, 101-156.*